BAS HEIJNE

MENS/ONMENS

essay

2020 Prometheus Amsterdam

Voor Peter

© 2020 Bas Heijne
Omslagontwerp CMRB
Foto auteur Martijn Gijsbertsen
Zetwerk Mat-Zet bv, Soest
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 4147 9

‘Ik ben geen filosoof. Ik geloof niet genoeg in de rede om in een systeem te geloven. Waar het mij om gaat, is erachter komen hoe je moet leven. En meer precies, hoe je kunt leven wanneer je niet in God gelooft én niet in de rede.’

Albert Camus (1913-1960) in een interview, 1945.

EERSTE DEEL

WAARHEID EN IDENTITEIT

1

Op 15 april 2019 sta ik 's avonds in Parijs te kijken naar een brandende Notre-Dame. Om mij heen geluidloze opwinding, een onvoorstelbare ramp. Mobieltjes worden omhooggehouden. Hier en daar klinkt aarzelend gefluister.

Ik krijg een sms van een kennis, een jonge Fransman die bij een bank werkt. Hij woont in Châtillon, een van de voorsteden van Parijs. Bij het zien van de beelden van de brandende kathedraal in zijn tijdlijn, typt hij, is hij in tranen uitgebarsten.

Ik zag de spits vallen.

Notre-Dame zit in het Franse hart.

Begrijp je dat?

We staan daar maar een beetje, niemand kan iets doen, terwijl het om ons heen snel donker wordt. Het dak is ingestort, de vlammen laaien hoog op. Verlies kondigt zich van alle kanten aan.

Achter mij wordt zachtjes gezongen. Het is een gebed. Het Weesgegroet. Om mij heen beginnen mensen mee te zingen, zachtjes, fluisterend bijna.

'*Sainte Marie, Mère de Dieu, Priez pour nous...*'

Het wordt steeds herhaald, een lange bezwering. De gezichten van de mensen om mij heen, het gedeelde verdriet, de gelatenheid, even voel ik me opgetild in een emotie die ik nog niet kende.

Als ik tegen middernacht weer richting huis loop, de geur van verbrand hout in mijn neus, herneemt het leven alweer zijn gewone gang. Parijs wordt weer Parijs. Dronkenlappen slaan gore taal uit. Ik zie hoe een zakkenroller hardhandig wordt gearresteerd door politiemannen in burger. Op terrasjes heffen mensen hun glas.

Ook ik ben weer nuchter. Op de tijdlijn van mijn telefoon zie ik hoogdravende tweets over de verwoesting van de Notre-Dame als een symbool van onze 'vermoeide beschaving'.

Ik scrol langs wilde speculaties, de eerste wijsneuzige theorietjes. Iedereen wil meedoen, zichzelf laten zien, tonen dat hij er het fijne van weet. De werkelijkheid achter de werkelijkheid onthullen, in 140 tekens.

De duistere hints worden afgewisseld met meer hoopvolle berichten. De twee grote torens zijn behouden. Het interieur lijkt grotendeels intact, kunstschatten en relikwieën zijn op tijd veiliggesteld.

De brandweer blijkt helemaal niet traag en onbekwaam, zoals overal werd geroepen; om de Notre-Dame te redden zijn heldendaden verricht. President Macron kondigt een grootscheeps herstel aan. Een Franse biljonair stelt 100 miljoen euro ter beschikking. Een rivaal overbiedt met 120 miljoen.

De kathedraal zal nooit meer hetzelfde zijn. Maar ze leeft.

2

In de dagen erna wordt steeds driftiger geduid en gespeculeerd. Wat is het *echte* verhaal achter de brand, de verborgen waarheid? Wat deed die schimmige figuur op een van de torens vlak vóór het vuur zich verspreidde? Was het een moslim? Waarom geven ze niet toe dat het een moslim was? Alsof een achteloos weggegooide brandende sigaret zo'n inferno zou kunnen veroorzaken! Het vuur is op verschillende plekken *tegelijk* ontstaan! Wat probeert men te verbergen, ons wijs te maken? Onder geen andere Franse president dan de alom gehate Macron – fluisteren Russische trollen ons in – is zo veel criminele nalatigheid mogelijk, zijn de afgelopen tijd zo veel Franse kerken aangevallen...

Toeval? Toeval bestaat niet.

Ook mijn jonge Franse kennis in Châtillon, die moest huilen toen hij de kathedraal had zien branden, vermoedt dat het meer was dan een ongeluk of nalatigheid. Zo veel branden en vernielingen in kerken overal in Frankrijk ineens, daar moet iets achter zitten, dat zie ik toch ook wel?

De brand zelf is niet zomaar een brand, *kan* niet zomaar een brand zijn. Het is een teken, een aankondiging, een symbool. En dan vooral een symbool van dreiging, van zwakte en verval – verval van een land, een cultuur, de gehele westerse wereld. Ook als het niet om een aanslag gaat, is de brand toch een aanslag op iets wat ons dierbaar is, onze beschaving, het geloof, onze cultuur – op wie we zijn of ooit geweest zijn.

In het dagblad *Trouw* verliest priester-schrijver Antoine

Bodar zich in een zwelgende rapsodie van verlies en doem. De Parijse kathedraal, het 'gotische godshuis', is net als alle andere grote kathedralen 'een afspiegeling van de hemel' en de 'veruitwendiging van het onvatbare, als metafysica in glas en steen, als teken wat de mens te boven gaat. Maar ook als verlangen naar een eenvoudiger en nu verloren wereld en als waarschuwing zich beperkingen bewust te worden in het uitzicht op de onherroepelijke dood.'

De brand en gedeeltelijke verwoesting van het 'gotische godshuis' kan dan ook niets anders zijn dan een levensgroot teken aan de wand. De brand is een *mene tekel* voor de afgedwaalde mens. Bodar: 'Al dat samen maakt Notre-Dame van Parijs juist in de haar verwondende vlammen en in haar vernederende broosheid tot groter symbool van een mensheid die God overbodig heeft verklaard.'

Zo gezien is de brand een tragedie in een nog veel grotere tragedie. Niet God heeft de Mens verlaten, in zijn afzichtelijke hoogmoed heeft de Mens God opzijgeschoven.

Tegelijkertijd barst een meer prozaïsch debat los over de aanstaande restauratie: wat is de 'oorspronkelijke staat' van de kathedraal? Wat is authentiek? Moet dit gotische meesterwerk nauwgezet gerestaureerd worden, inclusief de in de negentiende eeuw toegevoegde *flèche*, de spits?

Nu gaat het er niet om wat de brand betekent, maar wat de kathedraal zelf betekent. Voor ons, nu. In de negentiende eeuw durfde men kind van zijn tijd te zijn. Durven wij dat op onze beurt ook? De vele half serieuze voorstellen tot restauratie die in de dagen na de brand tot internetmemes worden, afkomstig van ontwerpbureaus en creatieve grappenmakers, zijn de katholieke *Schöngeist* Bodar een gruwel:

een openluchtzwembad, een parkeerplaats, een gigantische McDonald's.

Andere zijn spiritueel bedoeld, maar dan zonder God: een reusachtige kas vol bomen en planten, als uitdrukking van ons geloof in natuur en milieu. De bijenkorven op het dak van de Notre-Dame, die de brand op een miraculeuze wijze hebben doorstaan, zullen opnieuw onderdak krijgen in een moderne, 'duurzame' spits.

Zulke voorstellen, spontaan of doordacht, artistiek of commercieel, jolig of serieus, worden vrijwel meteen gevolgd door een strenge waarschuwing van de Franse Senaat en van meer dan 1100 kunsthistorici, bouwkundigen en andere wetenschappers, die een open brief aan de regering schrijven en stellen dat de voortvarende plannen tot restauratie veel te haastig zijn.

'Het is Notre-Dame-de-Paris, niet Notre-Dame-de-l'Élysée.'

De oproep van president Macron, meteen na de brand, tot een 'inventieve reconstructie', een 'alliantie tussen traditie en de moderniteit', wordt door een meerderheid van de Senaat keihard afgestopt. De kathedraal moet worden hersteld naar 'de laatste visuele staat' waarin het gebouw verkeerde vóór de brand. Dat betekent dat ook de negentiende-eeuwse toevoegingen *op negentiende-eeuwse wijze* zullen moeten worden gereconstrueerd.

Kortom, wie wij *waren* wordt door de Franse Senaat belangrijker geacht dan wie we nu zijn – of *zouden willen zijn*.

En zo komt de tragedie van de Notre-Dame vrijwel meteen in het licht te staan van twee grote, hedendaagse obses-

sies: *waarheid* en *identiteit*. Wat is waar, wat wil je dat waar is? Wat geloof je, wie zijn we?

Het zijn obsessies die nauw met elkaar verstrengeld zijn. Soms lijken ze elkaar te versterken, soms zijn ze nauwelijks meer van elkaar te onderscheiden. Dan weer zijn ze elkaars dodelijke opponent.

Het debat rondom de brand in de Notre-Dame is er slechts een symptoom van. Onze obsessies met waarheid en identiteit gaan diep, ze raken het hart van onze samenleving. Ze beheersen de politiek, onze relatie met elkaar, de manier waarop we onszelf en anderen zien.

En nog dieper, ze raken aan wat het betekent om mens te zijn.

Daarover gaat dit essay.

3

In het najaar van 2018 geeft Frans Klein, directeur van de Nederlandse Publieke Omroep, tekst en uitleg aan *de Volkskrant* bij zijn voorgenomen budgetkortingen op zuiver journalistieke programma's, zoals *Tegenlicht*, *Brandpunt+*, *Zembla* en *Andere Tijden*. Verzaakt hij door het beknibbelen op televisiejournalistiek – of door ze door te schuiven naar de late uurtjes – niet een kerntaak van de publieke omroep: het verschaffen van informatie en duiding van de actualiteit?

Klein toont zich *unapologetic*. Er moet gewoon een breder en jonger publiek bereikt worden. 'Weet je wat me opvalt? Journalisten zijn aartsconservatief. Andere program-

mamakers zijn sneller bereid zich aan te passen, vinden dat een uitdaging. Bij journalisten kom je vaak terecht in discussies.'

Er is meer opmerkelijks aan het interview. Op de vraag waarom het dagelijkse, informatief-journalistieke *EenVandaag* op NPO1 moet plaatsmaken voor een *drama*serie, antwoordt de omroepbaas: 'Het stoort me dat bepaalde journalisten met dedain spreken over drama. Het is dé manier om eigentijdse verhalen te vertellen. [...] Kijk naar de serie *House of Cards*, over machinaties in de Amerikaanse politiek. Via *Nieuwsuur* zouden nooit zoveel mensen daarmee in aanraking zijn gekomen.'

Wil je weten wat in onze cultuur beweegt, dan heb je aan dat interview met Klein genoeg. In alles wat hij zegt, klinkt de tijdgeest door.

Ten eerste: de notie dat traditionele, *feitelijke* journalistiek niet meer van deze tijd is. Ten tweede: nieuwsgaring en -duiding zijn in handen van een elitair kliekje dat het zo mogelijk nóg beter met zichzelf heeft getroffen dan Klein zelf. Een zelfgenoegzame enclave, wat het vak betreft aartsconservatief bovendien. Mensen met wie je voor je het weet terechtkomt 'in discussies'.

En ten slotte, wat mij betreft het belangrijkst: een *gedramatiseerde* werkelijkheid brengt ons dichter bij de wereld om ons heen dan *feitelijke* verslaggeving. Emotionele betrokkenheid en vereenzelviging gaan boven beschouwende inzichtelijkheid.

Afstand is niet goed. Drama gaat boven beschouwing.

Feiten moeten *beleefd* worden.

4

Wanneer het gaat over onze zogenaamde *post-truth*-samenleving, die zou worden beheerst door nepnieuws en 'alternatieve feiten', wordt meestal volautomatisch naar politieke boosdoeners als Trump, Poetin, Johnson, Farage, Orbán en Erdoğan verwezen. Met afschuw en ontzetting worden de cynische trucs beschreven waarmee dit slag politici de feiten verdraait, tegen beter weten in de waarheid glashard ontkent, onbeschaamd de vooroordelen van hun electoraat bevestigt en zo het geloof in een gedeelde, controleerbare waarheid onderuithaalt. Waarbij ze geholpen worden door verfijnde, nieuwe technologie die in staat is een vloedgolf van desinformatie over ons te laten komen, zodat het onderscheid tussen feit en fictie almaar vager wordt.

Maar het gesprekje met een onbeduidende Nederlandse omroepbaas laat zien hoe wijdverbreid de notie is dat fictie ons meer te zeggen heeft dan de 'feiten'. Voorheen zou een goede dramaserie als vermaak worden gezien. Of, vooruit, een *heel* goede dramaserie als kunst. Maar niet als *het betere journalistieke alternatief*.

Het interview met Klein veroorzaakte enige beroering. Beklaagd werd de 'debilisering' van de publieke omroep. Maar verontwaardiging, hoon en spot zullen, vermoed ik, de opvattingen van een man als Klein, en zijn opvolgers, niet doen wankelen. Eerder zal hij zich bevestigd zien: een krimpende groep 'weldenkenden' die er schande van spreekt dat niet alles bij het oude blijft, terwijl een groot deel van de samenleving het allemaal *heel anders* beleeft. Een samenleving waarvan een flink deel ook nog een groeiend wantrou-

wen koestert tegen de gevestigde journalistiek.

Overal waar onderzoek naar vertrouwen wordt gedaan, scoort het vertrouwen in journalisten belabberd. Ik denk zelf aan de Parijzenaar die me onlangs op een verjaardag van een kennis vroeg waar ik zoal over schreef. Toen het woord 'nepnieuws' viel, het digitale schimmenspel dat door veel machthebbers in het leven wordt geroepen om burgers te manipuleren en tegen elkaar op te zetten, knikte hij instemmend.

Goed onderwerp, vond hij. 'De waarheid vind je tegenwoordig alleen nog maar buiten de officiële media.'

Voor ik iets terug kon zeggen, deed hij er nog een schepje bovenop. 'Eigenlijk alles wat tegenwoordig via traditionele media tot je komt, is gewoon niet waar, bewust gelogen.'

Hij was de zoon van Portugese immigranten, niet hoogopgeleid, werkte zwaar onderbetaald in de Parijse horeca, was niet politiek actief, las geen kranten. Ik had niet de indruk dat hij vaak ging stemmen. De notie dat je de media nooit kunt vertrouwen sprak voor hem vanzelf. Hij ging er blind van uit dat ik er net zo over dacht.

Wat ik nepnieuws noemde, noemde hij de waarheid. En omgekeerd.

Natuurlijk repte de MSM (Main Stream Media) niet over die verdachte figuur op de toren van Notre-Dame, vlak voor het vuur zich verspreidde! Wat had ik dan gedacht?

Het debat over het *post-truth*-tijdperk gaat ogenschijnlijk over wat waar is en wat niet waar is, de strijd tussen feit en fictie, de partij van het verstand en die van de moedwillige of onbewuste onwetendheid. Maar in werkelijkheid zijn het

andere, dieperliggende tegenstellingen die dat debat sturen. Het gaat om emotie tegenover ratio, beleving tegenover cijfers, afstand tegenover nabijheid, abstractie tegenover herkenbaarheid, maar ook om 'volk' tegenover 'elite'.

Het gaat om zichtbaarheid tegenover gebrek aan representatie, om 'gezien willen worden', macht en miskenning.

Dat al die tegenstellingen gemakkelijk verward raken, maakt dat het debat over nepnieuws zo oververhit, en tegelijk zo onhelder en ongrijpbaar is geworden. Het gaat allang niet meer om een tendens in de huidige cultuur, aangezwengeld door nieuwe technologie, die iedereen met een smartphone of laptop een stem heeft gegeven. Het gaat om een strijd tegen *het kwaad*, dat ons idee van de waarheid wil vernietigen. Een strijd waarbij iedereen naar elkaar wijst.

Die geest ademt ook *The Death of Truth* (2018), het essay van de Amerikaanse criticus Michiko Kakutani over het afkalven van ons geloof in de waarheid. Hierin betreurt zij het afsterven van het idee van de waarheid zelf. Het gaat vooral over de schurken die dit op hun geweten hebben, zoals Donald Trump en de Russen.

Meteen al haalt zij *The Origins of Totalitarianism* (1951) van Hannah Arendt aan, waarin de filosoof stelt dat totalitaire regimes er bewust op uit zijn het onderscheid tussen feit en fictie op te heffen. Het gaat hun er niet om de waarheid door de leugen te vervangen, het gaat erom het hele idee van het bestaan van de waarheid zelf onderuit te halen, zodat 'niets waar is, en alles mogelijk is'.

Dat de kwade trouw van Trump, Russische trollen en websites als Infowars en Breitbart ruim baan kunnen krijgen, komt volgens Kakutani omdat wijzelf hun bedje heb-

ben gespreid. We zijn door en door narcistisch geworden, aangemoedigd om onszelf als middelpunt van alles te zien (selfiecultuur!). Waar is wat we *voelen* dat waar is – en alles wat die waarheid in twijfel lijkt te trekken zien we als een leugen, of iets wat ons dwarsboomt en zo snel mogelijk uit de weg moet worden geruimd.

Door nieuwe technologie en de opkomst van sociale media heeft een verkaveling van het maatschappelijke debat plaatsgevonden. In plaats van vrije uitwisseling van argumenten is er groepspolarisatie. Vrijwel elke discussie, zeker online, is een discussie tussen doven. Ook hier gaat het meer om het uiten van emotie dan om het verkrijgen van inzicht.

Kakutani is ervan overtuigd dat het postmodernisme, dat de universiteiten zo lang in z'n greep hield, naar de massa is overgeslagen – en van links naar rechts. Linkse academici zijn volgens haar zo ijverig bezig geweest om de 'waarheid' als een constructie te ontmaskeren en de 'structuren' daaronder bloot te leggen, dat ze niet beseften dat ze een monster hebben geschapen.

Dat monster heeft een naam: relativisme.

Kakutani: 'Het relativisme neemt al toe vanaf het begin van de cultuuroorlogen in de jaren zestig. In die tijd werd het omarmd door Nieuw Links, dat erop was gebrand de bevoordeelde aannames in het westerse, burgerlijke, door mannen gedomineerde denken te ontmaskeren; en door academici die het evangelie van het postmodernisme verkondigden, dat beweerde dat er geen universele waarheden zijn, alleen kleinere, persoonlijker waarheden [...] Sindsdien zijn relativistische argumenten gekaapt door populis-

tisch Rechts, onder wie creationisten en klimaatontkenners die erop staan dat hun gezichtspunten onderwezen worden naast "*science-based*" theorieën.'

Het is een onheilige drie-eenheid: relativisme, narcisme en schaamteloze subjectiviteit. Wanneer het idee van waarheid louter nog als een kwestie van perspectief wordt opgevat, dan kan iedereen zijn eigen waarheid maken.

Linkse academici reageren meestal als door een wesp gestoken op zulke kritiek – postmodernisme is *echt* meer dan relativisme. Dat iedere 'waarheid' een construct is, betekent nog niet dat er geen feiten zijn. Eén recensent van Kakutani's essay merkte honend op dat het hem sterk leek dat Trump een Derrida-adept zou zijn.

Vast niet, maar het is een feit dat voor voormalig Trump-fluisteraar Steve Bannon deconstructie en destructie zo ongeveer synoniem zijn. Het 'postmoderne' argument wordt wel degelijk gretig gebruikt door degenen die de waarheid naar hun hand willen zetten.

5

'Er bestaat geen objectieve journalistiek,' zegt de baas van de Russische propagandazender Russia Today tegen de journalist Peter Pomerantsev, die een tijd lang voor Russische media werkte en er een boek over schreef. 'Er is altijd een Russische invalshoek. Neem een banaan. Voor de een is het voedsel. Voor de ander is het een wapen. Voor een racist is het iets waarmee je een zwarte kunt pesten.'

Het gaat niet zozeer om waarheid versus leugen, feit te-